

ЛЕОНІД ЗАЛІЗНЯК. ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНИ
X–V ТИС. ДО Н. Е. [UKRAINOS PRIEŠISTORĖ
X–V TŪKST. PR. M. E.] КИЇВ: БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНЦЯ. 1998. 306 P.

Vienas žymiausių Rytų Europos finalinio paleolito ir mezolito tyrinėtojų ukrainietis archeologas Leonidas Zalizniakas savo monografijoje ukrainiečių kalba „Ukrainos priešistorė X–V tūkst. pr. m. e.“ pabandė rekonstruoti socialinius ir ekonominius bei etnokultūrinius procesus, vykusius Ukrainos teritorijoje nuo vėlyvojo paleolito iki seniausios pasaulio civiliza-

cijos formavimosi pradžios. Darbą (306 p., 107 pav.) sudaro įvadas, 7 skyriai, apibendrinimas ir angliška reziumė.

Autoriaus nuomone, Ukrainos teritorija Rytų Europos priešistoriniais laikais užėmė ypatingą vietą. Dėl geografinės padėties Ukrainos teritorija tapo tiltu, siejančiu Europos rytinę dalį su Viduržemio jūros regionu, Europos kultūrinių inovacijų ir pirmųjų civilizacijų lopšiu daugelyje priešistorės laikotarpių. Tiltu, kuriuo kultūriniai laimėjimai visais laikais plito į šiauriau esančias Rytų Europos platybes. L. Zalizniako monografija – tai bandomas kuo įvairiapusiškiau apibendrinti Ukrainos finalinio paleolito ir mezolito tyrinėtojų darbus. Vien pastaraisiais dešimtmečiais jų tyrimai pristatyti daugiau nei 20-yje monografijų ir šimtuose mokslinių straipsnių.

Pirmasis monografijos skyrius skirtas finalinio paleolito ir mezolito Ukrainoje tyrinėjimų istorijai. Pirmosios mezolitinės stovyklavietės buvo rastos dar XIX a. pabaigoje. Tačiau platesni šio laikotarpio tyrinėjimai prasidėjo tarpukariu ir pirmiausia sietini su G. A. Bonč-Osmolovskio darbais daugiasluoksniame Krymo stovyklavietėse, lenkų archeologų (S. Krukovskis ir kiti) darbais Vakarų Ukrainoje, P. P. Jefimenkos ir M. J. Rudinskio apibendrinamosiomis studijomis. Po Antrojo pasaulinio karo šio laikotarpio problematiką kuo įvairiausiai aspektais nagrinėjo kelios dešimtys Rusijos ir Ukrainos archeologų. Nepaisant kelis dešimtmečius trukusių plačių tyrinėjimų ir audringų diskusijų, Ukrainos finalinio paleolito ir mezolito kultūrinės ir chronologinės schemos dabartinį pavi-

dalą įgavo tik devintojo deš. pabaigoje – dešimtojo deš. pradžioje L. Zalizniako tyrimų dėka. Tačiau ir jas visą laiką koreguoja jaunosios kartos mokslininkų darbai. Norėčiau atkreipti auditorijos dėmesį į ypatingą L. Zalizniako indėlį tyrinėjant laikotarpį socialinių ir ekonominių struktūrų raidos požiūriu. L. Zalizniakas sugebėjo susieti ir išplėtoti tarybinės (V. M. Masonas, V. R. Kabo, V. A. Šnirelman ir kt.) ir anglosaksų (L. Binfordas, D. Birdselas, T. D. Praisas, R. Li, T. Hasanas ir kt) mokyklų metodus bei laimėjimus. Šio ukrainiečių tyrinėtojo finalinio paleolito ir mezolito visuomenių socialinių ir ekonominių struktūrų rekonstrukcijos tokios visapusiškos ir išbaigtos, kad kitiems jo kolegoms, pripažinus L. Zalizniako kruopštaus darbo rezultatus, belieka surašyti nuorodas į jo darbus (Кольцов, Жилин, 1999, с. 85).

Antrajame knygos skyriuje išsamiai supažindinama su gamtinės aplinkos ypatumais ir jų raida Ukrainos teritorijoje vėlyvojo ledynmečio laikotarpiu (11300–8100 m. pr. Kr.) ir holoceno pirmojoje pusėje (8100–5000 m. pr. Kr.), taip pat su gamtinės aplinkos įtaka įvairiais laikotarpiais žmonių visuomenei. Skaitytojui pristatomi nagrinėjamo laikotarpio stovyklaviečių stratigrafijos būdingiausi bruožai. Ukrainos teritorija apima Rytų Europos lygumos pietvakarinę dalį. Išskirtinos 3 pagrindinės gamtinės geografinės zonos: Polesė, Centrinės Ukrainos pakiluma ir Juodosios jūros pajūrio zona. Gamtinė aplinka šiose zonose skyrėsi visais monografijoje nagrinėjamais laikotarpiais.

Skyriuje „Vėlyvasis paleolitas ir mezolitas – du medžioklės ūkio raidos etapai“ atskleidžiama žmonių visuomenės ekonomikos, kaip prisitaikymo prie gamtinės aplinkos, specifika ir pagrindiniai bruožai vėlyvojo paleolito ir mezolito laikotarpiu. Vėlyvasis paleolitas – tai specializuotos kolektyvinės stambiųjų kaimeninių žolėdžių medžioklės atvirose prieliedyninėse lygumose epocha. Mezolitas – tai individualios nespacializuotos medžioklės su lanku miško kraštovaizdyje laikotarpis.

Kitas skyrius skirtas visuomenės struktūrai ir demografijos klausimams spręsti. Trumpai apžvelgiama žmogaus protėvių visuomeninės struktūros raida nuo archantropų bandos iki paleolito pabaigoje įsitvirtinusios egzogaminės bendruomenės. Finalinio paleolito ir mezolito visuomeninė struktūra rekonstruojama pasiremęs plačiais miškatundrės ir šiaurinių miškų medžiotojų tyrinėjimų etnologiniais duomenimis ir stengiantis pastebėti panašių struktūrų pėdsakus archeologinėje medžiagoje. Finalinio

paleolito ir mezolito mažosios šeimos (5–7 individai) palikimas archeologineje medžiagoje sietinas su maždaug 6,5–9 m skersmens radinių sankaupa. Bendruomenės, susidedančios iš 5–7 mažųjų šeimų (apie 25–40 individų), pėdsakai atsekami stovyklavietėse su 5–7 radinių koncentracijomis. Remdamasis Lietuvoje rastos medžiagos traktavimais, norėčiau mažumėlę patikslinti monografijos autorių dėl kai kurių vėlyvojo paleolito stovyklaviečių. L. Zalizniako nuomone, Puvočių ir Vilniaus stovyklavietės interpretuotinos kaip iš kelių mažųjų šeimų susidedančių bendruomenių gyvenimo vietos. Šešių radinių koncentracijų Puvočių stovyklavietėje negalima sieti su mažųjų šeimų palikimu dėl jų dydžio: visos 6 koncentracijos apima 0,7x1 km dydžio plotą (Римантене, 1971, c. 53, рис. 38), t. y. kiekviena koncentracija buvo išsibarsčiusi didesniame nei 100x100 m dydžio plote ir, kaip R. Rimantienė rašo, kiekvienoje aikštelėje savo ruožtu išsiskyrė 1–3 radinių sankaupos (Римантене, 1971, c. 53). Kritiškai pažvelgus į archeologinius šaltinius, Vilniaus stovyklavietės 6 radinių rinkinius taip pat vargiai ar būtų *korektiška* sieti su vienalaikė 1 bendruomenės stovykla. Visų pirma ši kolekcija buvo surinkta per 8 metus. Pagal skurdžią K. Jablonskio dienoraščio ir raštelių dokumentaciją, sprendžiant apie dėžutes su titnago radiniais negalima būti tikram dėl realaus radinių sankaupų egzistavimo ir jų tarpusavio santykių erdvėje ir laike. Vilniaus stovyklavietės kolekcija pagal titnago žaliavą ir radinių tipologiją bei technologiją yra aiškiai nevienalytė.

Ukrainos finalinio paleolito ir mezolito gyventojų ūkio adaptacijos modeliai nagrinėjami 5-ajame monografijos skyriuje. Pirmykščių visuomenių ūkio adaptaciniai modeliai (ūkiniai-kultūriniai tipai) buvo išskirti remiantis etnologijos, archeologijos, antropologijos, paleozoologijos, paleogeografijos bei paleodemografijos metodais ir duomenimis. Šiuo metu išskiriama 11 aukštesniųjų medžiotojų adaptacijos modelių, kurie atitinka gamtinės aplinkos diferenciaciją. Pagal pagrindinius gyvensenos bruožus jie grupuojami į 4-ias pirmykščių visuomenių, kuriose vyravo pasisavinamasis ūkis, raidos linijas: tropikų rinkėjus, atviro kraštovaizdžio medžiotojus, uždaro kraštovaizdžio medžiotojus, žvejus bei jūros gyvūnų medžiotojus. Vėlyvojo paleolito ir mezolito laikotarpiu Ukrainos teritorijoje išskiriami šie gyventojų ūkiniai ir kultūriniai tipai: mamutų medžiotojai, šiaurės elnių medžiotojai, ledynmečio stepių medžiotojai, priedyninių kalnų medžiotojai, kalnų miškų medžiotojai, miškų medžiotojai, žvejai ir upių pakrančių medžiotojai, ankstyvojo holoceno miškastepės medžiotojai. Ledynmečio pabaigoje ir holoceno pradžioje šiaurinio pusrutulio vidutinėje klimato juostoje vyko didžiuliai gamtinės aplinkos pasikeitimai. Per labai trumpą laiką anksčiau buvusios priedyninės stepės apaugo

pušų ir beržų miškais. Kaimeninę vėlyvojo ledynmečio fauną pakeitė nekaimeniniai miškų kanopiniai. Todėl gyventojų ūkio sistema taip pat buvo priversta radikaliai keistis ir prisitaikyti prie besikeičiančių aplinkos sąlygų.

Skyriuje „Ukrainos etnokultūrinė istorija X–V tūkst. pr. Kr.“ L. Zalizniakas atskleidžia kultūrinės periodizacijos problemas ir detalai supažindina skaitytoją su Ukrainos teritorijoje šiuo laikotarpiu gyvavusiomis archeologinėmis kultūromis, jų svarbiausiomis gyvenvietėmis, būdingais materialinės kultūros palikimo bruožais.

Lietuvos priešistorės tyrinėtojams ir ypač indoeuropiečiams itin svarbios dvi paskutiniojo skyriaus dalys: Europos ir Ukrainos neolitizacija bei Ukraina ir indoeuropiečių protėvynės problema. Tyrinėtojo nuomone, neolitizaciją Artimuosiuose Rytuose visų pirma lėmė pasisavinamojo, svarbiausia, medžiokle pagrįsto, ūkio krizė. Neolitizacijos sukelti žmonių populiacijų demografiniai sprogimai migracijų ir kultūrinių įtakų bangomis nusirito per aplinkinius Europos ir Azijos rajonus. Rytų Europą neolitinių centrų įtaka pirmiausia pasiekė neolitinės titnago apdirbimo (plačiųjų skelčių nuspaudimo technika) ir keramikos gamybos technologijų išraiška. Ukrainos stepių, miškastepių ir mišriųjų miškų juostose medžiotojų, žvejų ir rinkėjų visuomenės labiausiai veikė Bugo–Dniestro, Linijinės juostinės keramikos ir Tripoljės kultūros. Vidurio Europoje pirmoji neolitizacijos banga (Linijinės juostinės keramikos kultūra) sustojo įsisavinusi derlingas liosinių dirvožemių sritis ir pasiekusi mišriaisiais miškais apaugusių buvusiųjų priedyninių smėlinių lygumų, teritorijų, kurios nebuvo palankios verstis kapline žemdirbyste, ribas. V–IV tūkstantmečiuose postmagleozinių vėlyvojo mezolito kultūrų bendrijos, besitęsios nuo Reino ir Jutlandijos iki Dnepro ir Seversko Doneco baseinų, pagrindu šioje gamtinėje aplinkoje pradeda formotis miškų neolito tipo kultūros. Šios kultūrinės srities vientisumą genetiniu požiūriu, greta archeologijos duomenų, knygos autoriaus nuomone, patvirtina ir antropologinė medžiaga. Šiam šiauriniam antropologiniam tipui priskirtinos taip pat stepių juostoje susiformavusios bei pirmosios indoeuropietiškomis pripažintos Sriedniestogo ir Duobinių kapų kultūros. Tas pats antropologinis tipas būdingas Piltuvėlinių taurių, Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūrų žmonėms Centrinėje Europoje. L. Zalizniako nuomone, kadangi visos čia paminėtos neolitinės kultūros susiformavo Baltijos – Dnepro baseinų vėlyvojo mezolito ir miškų tipo neolitinių kultūrų bendrijų terpėje, šios postmagleozinės kultūrų bendrijos tam tikru požiūriu buvo indoeuropiečių šeimos etnosų pagrindas.

L. Zalizniako nuomone, praindoeuropiečių kilmė iš šiaurinės Europos lygumų paremia ir ryškių borealinių bruožų turintis kalbininkų rekonstruotas ankstyviausias

praindoeuropiečių žodynas. O praindoeuropiečių bendriškai Juodosios jūros šiaurinių pakrančių stepių ir miškastepių juostose susiformuoti padėjo gyvulininkystės, kaip atskiros ūkio šakos, išsiskyrimas. Knygos autoriaus nuomone, Europos priešistorę ankstyvojo holoceno laikotarpiu charakterizuoja dvi didelės gyventojų migracijos. Pirmoji sietina su neolitizacijos bangomis iš Artimųjų Rytų, plitusiomis per Balkanus ir Viduržemio jūros regioną į Europą VIII–V tūkst pr. Kr. Antroji gyventojų migracijos banga sietina su indoeuropiečių kalbų šeimos etninėmis grupėmis, išlikusiomis po žemdirbių, besivertusių kaplaine žemdirbyste, kolonizacijos tik šiaurinių miškingų lygumų juostoje. Ši antroji didžiųjų migracijų banga siejama

su archajiškomis gyvulininkystės formomis paremto ūkio plitimu iš Ukrainos stepių zonos V–IV tūkst. pr. Kr. ir greičiau laikytina savotiška praindoeuropiečių rekonkista.

Ukrainiečių archeologo darbe pristatyta indoeuropiečių kilmės hipotezė tyrinėtojams padeda giliau pažvelgti į finalinio paleolito ir mezolito laikotarpiu vykusius etnokultūrinius procesus. Taip pat leidžia kitu rakursu panagrinėti tiek indoeuropiečių autochtonų Šiaurinėje ir Vidurio Europoje teorijos šalininkų, tiek jos priešininkų argumentus. L. Zalizniako hipotezėje baltų protėvių tyrinėtojų dėmesys atkreipiamas ir į vėlyvąjį mezolitą. Taip pat kitokią prasmę įgauna Virvelinės keramikos kultūrų ir vietinių neolitinių Narvos ir Nemuno kultūrų santykių analizė.

Tomas Ostrauskas